

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 3. SZÁM
LXV. ÉVFOLYAM

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETTEL
KAPCSOLATBAN ÁLLÓ SZERZŐK ÍRÁSAI II.

Horváth Richárd, Fóti Miklós, Kármán Gábor,
Pálffy Géza, Orgona Angelika, Nagy Kornél, Tóth Ferenc,
Demeter Gábor, Eszik Veronika, Huhák Heléna,
Fejérdy András és Bartha Ákos értekezései

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 3. szám

Horváth Richárd Mátyás király könyvei. (A késő középkori forráspusztulás mértékéről)	335
Fóti Miklós Ali szegedi szandzsákbég személyének azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595)	353
Kármán Gábor Határvédelem, finanszírozás, protestantizmus. A belső–ausztriai és a magyar rendek vitája, 1606–1610	367
Pálffy Géza Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699)	393
Orgona Angelika A láthatatlan asszony. Salgai Kata házasságai	417
Nagy Kornél „Egy füstbe ment terv”. Michál Minas Theodorowicz örmény unitus püspöki jelöltsége Erdélyben (1731–1742)	441
Tóth Ferenc „... számtalanszor bizonyította bátorságát, képességeit és tapasztalatait...” Egy magyar gróf franciaországi marsallá váló kinevezésének körülményei	463
Demeter Gábor Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796)	485
Eszik Veronika Válaszok a modernizáló állam behatolására a vidéki térbe. Az 1883–as horvátországi parasztmozgalmakról másképp	521
Huhák Heléna Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban (1944–1945)	545
Fejérdy András Intranszigenz antikommunizmus és/vagy pragmatikus diplomácia? XII. Piusz keleti politikája világháború és hidegháború között	567
Bartha Ákos Egy nyughatatlan <i>homo politicus</i> : Szüts Iván (1900–1973) életútja	591

VÁLASZOK A MODERNIZÁLÓ ÁLLAM BEHATOLÁSÁRA
A VIDÉKI TÉRBE
Az 1883-as horvátországi parasztmozgalmakról másképp

ESZIK VERONIKA

REACTIONS TO THE INTRUSION OF THE MODERNISING STATE
INTO THE RURAL SPACE

On the Croatian Peasant Movements of 1883 from a Different Perspective

In the period of the Austro-Hungarian dual monarchy (1867-1914) the agrarian population of banal Croatia reacted to their changing living conditions with revolts and riots roughly once in a decade. The abundant historiographical coverage has identified two basic causes in the background of these tensions: some of a social nature such as the years of low yields and the increase of peasant duties, and some stemming from the growing national consciousness of the peasantry and the emotions thereby stirred up. Alongside these causes, the present paper intends to include a third source of conflict that has rarely been analysed so far: namely the modernising intervention of the state, whose presence, with a force that had not been experienced previously, resulted in a profound subversion of the rural world.

Keywords: rural history, peasant movements, antimodernism, opposition of province and city, Kingdom of Croatia-Slavonia, anti-Hungarian movements

A modernizáció és a rá adott válaszok

A dualizmus kori Horvát-Szlavón Királyság agrárnépeességének mély és elhúzódo válságát¹ a mintegy évtizedenként fellángoló paraszti megmozdulások (1871, 1883, 1895/97 és 1903) is jelzik. Dimenziói, illetve az a tény, hogy sokáig a parasztság nemzeti ébredésének egyfajta kiindulópontjaként értelmezték, az 1883-ban történt eseményeket alaposan kutatott történeti témává tették. Mind a magyar, mind a horvát historiográfia behatóan foglalkozott a konfliktusoknak a nemzeti kérdésben rejlő okaival és a gazdasági hátterével.

Eszik Veronika, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 A vidék gyökeres és feszültségekkel teli átalakulását okozta többek között a zadrugák, a falusi földközösségek felbomlása és felbontása, a Határőrvidék polgárosítása, az új kataszteri felmérések és az ezzel összefüggő adóreform, vagy a mezőgazdaság kapitalizálódása. E jelenségek mindegyike önmagában is alapos kutatást igényel, jelen tanulmány középpontjában a változások soha nem látott mértéke és gyors üteme áll, mint olyan jelenségek, amelyek próbára tették a paraszti társadalom tűrőképességét.

Elsősorban Katus László tanulmányaiából² és Dragutin Pavličević nagymonográfiájából³ e szempontok szerint egészen részletes képet kaphatunk az 1883-ban történetekről. A megmozdulások közvetlen kiváltó okai is jól ismertek: Dávid Antal, az újonnan kinevezett zágrábi pénzügyi igazgatósági elnök a hozzá tartozó intézményeken az addig horvát nyelvű táblákat kétnyelvű, magyar és horvát feliratokra cseréltette, a tisztviselőknek magyar nyelv-tanfolyamot szervezett, ugyanekkor pedig az államvasutak – azzal a nyilvánvalóan vitatható érveléssel, hogy a MÁV a magyar állam magánvállalata, így szabadon rendelkezik a nyelvhasználatáról – horvátországi vonalain bevezette a magyar nyelv használatát. A nyelvi kérdés kapcsán a politikai jellegű sérelmek és a társadalmi feszültségek hosszú sora bukkant felszínre.⁴ A vidékre is kiterjedő tiltakozáshullám a címerügyet ürügyként használva a parasztság gondjaival kapcsolatos elkeseredettségeknek adott valójában hangot. A szikra, amely berobbantotta a tiltakozásokat a két említett szakirodalmi összefoglalóban is inkább ürügyként, mint valódi okként tűnik fel, amely elfedte a háttérben zajló általános magyarelles indulatokat és a kíméletlen adóbehajtás kiváltotta dühöt.

Elmaradt azonban az antimodernista gesztusok érdemi tárgyalása, noha az antimodernizációs és magyarellesnek is nevezett megmozdulások során a lakosság tiltakozása rendszerint a város és a modernitás tereivel szembeni szimbolikus és konkrét erőszakban öltött testet. S nem csupán szigorúan véve a (városi) modernitásra adott reakciók vizsgálata fehér folt a 19. századi horvátországi parasztmozgalmak historiográfiájában, de ebből a szakirodalmi termésből általánosságban is hiányzik az a nézőpont, amely a paraszti változástapasztalat sajátosságait, elviselhetőségének határait helyezi a középpontba. Ez a tapasztalat- és részben érzelmetörténeti megközelítés a vidék társadalmának kutatásában számos új eredménnyel kecsegtet, amint ezt például Csikós Gábor kutatásai is mutatják. Csikós egy másik, a vidék erőszakos átalakításával terhelt korszak, az 1950-es évek vidéki társadalmának tűrőképességét vizsgálta olyan elmekörtani esetek középpontba állításával, amelyek esetleírásaiban nyilvánvalóvá vált, hogy a szenvedő beteg gondjainak okai között előkelő helyet foglaltak el az életükben bekövetkezett, nagypolitikai irányítású radikális változások.⁵ Bár ennek a munkának a módszertani megközelítései nem használhatóak a jelen kutatásban (hiszen az tudatosan alkalmazza a pszichiátria tudományának bizonyos módszereit és megállapításait történeti anyagon), és forrásbázisunk is nagyon eltérő, ez a vidékkutatás, amely kifejezetten a parasztság stressztűrő képességét, rugalmasságát állítja a középpontba, inspirációt jelentett az elemzés megírásakor.⁶

2 Katus László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák–Magyar Monarchia délszlávlakta területein. *Történelmi Szemle* 2 (1959) 354–404.; Uő: *A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak*. Bp., 1960. [Különlenyomat a Századok 92. évf. 5–6. és 93. évf. 2–4. számából.]

3 Dragutin Pavličević: *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Zágráb, 1980.

4 Sokcevičs Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. 392–394.

5 Csikós Gábor: „... mennél több bolondot kell termelni az államnak”. A társadalom átalakíthatóságának élettani határai, 1952. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 295–314.

6 A kommunista kollektivizálás olyan mértékben dülta fel a falvak világát, hogy ezzel a korszakkal kapcsolatosan inkább találunk olyan munkákat, amelyek ennek a dülésnek az elviselhetőségére/elviselhetetlenségére helyezik a hangsúlyt. Az állami erőszak történetének feldolgozására lásd Ö. Kovács József: A vidéki életvilágok szétrombolása. A közép-kelet-európai kommunista diktatúra és a vidék. In: *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp., 2019. (Vidéktörténet 2) 339–349. Szintén az

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy ennek az 1883-as pillanatnak a megmaradt levéltári forrásait⁷ újból átnézve a vidék lakosságának a modernizációval kapcsolatos attitűdjeit, a változáshoz kapcsolódó érzéseit bemutassam. Bár éppen az 1883-as megmozdulások városokban törtek ki, az elégedetlenség egyrészt a vidékre is hamar kiterjedt, másrészt a kisvárosokban döntően a különböző augusztusi vásárookra érkező paraszti sokadalom követte el a rendbontásokat. Ezért úgy vélem, ennek a vidéktörténeti kutatásnak mindenképpen ennek az évnek az eseményeivel kell kezdődnie. A tanulmányban kísérletet teszek továbbá arra, hogy a paraszti megmozdulásokat kísérő és alakító szóbeszédet történeti elemzés tárgyává tegyem, mint amelyek kifejezik a paraszti képzeletvilágok egy szeletét, s nem csupán az írástudatlan tömegek irracionális viselkedésmintáinak egy példáját jelentik.

A rendelkezésre álló forráskorpusz – ahogyan ez az agrárnépesség kutatásánál általában is problémát szokott jelenteni – nem szólaltatja meg közvetlenül a paraszti népeiséget. Ellenkezőleg: a hatalom képviselői, a civil és a katonai igazgatás szereplői jelentenek a paraszti megmozdulásokról. Bár már önmagában az események rögzítése is a válogatás és az értelmezés szűrőin keresztül történik, bizonyos forráskritikai óvatossággal alkothatunk valamiféle képet a parasztság motivációiról, indulatainak célpontjairól, alapvető félelmeiről, leggyakrabban hangoztatott jelszavairól. Ehhez elsősorban a jelentések magyarázó és spekulatív megjegyzéseinek leválasztására van szükség, illetve a jelentett irracionális paraszti magatartások és vélemények „komolyan vételére”, vagyis arra, hogy a mind a kortárs hatalmi személyek, mind a történészek által ignorált viselkedésmintáknak jelentést, sajátos belső logikát tulajdonítsunk.⁸ A jelentéstevők között vannak továbbá olyan szereplők, akik valóban törekedtek a falvak lakosságának megértésére, sokat és hosszasan beszéltek velük,

erőszak társadalomtudományos megközelítéseiből, a 20. századi erőszakos események analizéséből és konkrétan Charles Tilly erőszak-tipológiájából inspirálódott Fónagy Zoltánnak az 1848-as paraszti mozgalmak kollektív erőszakgyakorlataira vonatkozó tanulmánya. Fónagy Zoltán: Kollektív erőszak az 1848-as paraszti mozgalmakban. Tipológiai kísérlet. *Századok* 154 (2020) 1165–1186. Fónagy Zoltán kutatása nem pontosan azokra a kérdésekre keres választ, amelyekre a jelen tanulmány, hiszen elsősorban a kollektív erőszak jellegét kívánja meghatározni, annyiban mégis fontos megközelítés számomra, hogy az agrártársadalom belső motivációira és sajátos gyakorlataira vet fényt. A falvak világa nem marad passzív elszennvedője az állami beavatkozásoknak vagy a társadalmi feszültségeknek, hanem cselekvő alakítója saját, változásban lévő életvilágának.

7 Az 1883-as városi, majd vidékre is kiterjedő magyarelles és antimodernizációs megmozdulásokról a báni kormánynak küldött táviratok és hivatalos jelentések képezik ezt az anyagot, amelyet a Zágrábi Állami Levéltár őriz. Hrvatski državni arhiv (= HDA) Zemaljska vlada. Predsjedništvo (= Pr.Zv.) Zágráb, 1881–1883. Ugyanitt összegyűjtöttem továbbá az 1903-ban történt hasonló események levéltári dokumentumait is, amelyeket a későbbiekben szeretnék feldolgozni, és ezzel a kutatást kiegészíteni. A két, magyarelles jellegénél fogva Magyarországon is kutatott és ismertetett eseménysorozat mellett 1895-ben és 1897-ben is heves paraszti megmozdulások rázták meg a horvát vidéket, melyekről levéltári alaputatást nem végeztem, használok viszont Stefano Petrungarónak az 1897-es évről szóló monográfiáját, amelyben sokat és hosszasan idézi a levéltári, elsősorban peres anyagot. Stefano Petrungaro: *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*. Zágráb, 2011. (Az 1871-es, Eugen Kvaternik vezette határőrvidéki felkelés, úgy vélem, nem tartozik a vizsgálandó események körébe. Ekkor még azok a modernizációs folyamatok, amelyek a vizsgálatom tárgyát képezik, nem válhattak ki kollektív reakciót a vidék lakosságából.)

8 Még ha ez a sajátos belső logika egyfajta „korlátozott racionalitás” megnyilvánulása is, ahogyan Giovanni Levi jellemezte a falvak társadalmának válaszát egy „öt fokozatosan és kíméletlenül elfojtani készülő

olykor nem titkolt szimpátiával. Ilyen, kifejezetten empatikus és megegyezésre törekvő hatalmi szereplő volt Ognjeslav Utješonović Ostrožinski Varasd megyei főispán (1875–1885) és a békétlenségek kivizsgálására kinevezett kormánybiztos, az általa írt beszámolókat ezért különösen jól használhatónak találtam. Utješonović annak a véleményének adott hangot, hogy amennyiben az adminisztráció „nyitott szívvel és szelíd lélekkel van a zagorjei [Zágráb környéki] falusi nép iránt”,⁹ a további erőszak elkerülhető. Nagy hangsúlyt helyezett a falvak népének tájékoztatására, igyekezett az adórendszerrel, a címerekről, a törvényekről és rendeletekről részletes ismertetést nyújtani a látogatásaira összegyűlt falusiaknak, hogy ezáltal is segítsen elsimítani a feszültségeket. Az irat szerint, amelyben utazási számláinak megtérítését kéri, Ognjeslav Utješonović huszonegy településen igyekezett megismerni a lakosok panaszait, és lecsendesíteni indulataikat.¹⁰

Utješonovićnak a vidék problémái iránti érzékenységét mutatja, hogy korábban német nyelven könyvet írt a zadrugák, a falusi házközösségek problémájáról csakúgy,¹¹ mint a Határőrvidékről, és annak sajátos státuszú földműveseiről.¹² Mirjana Gross Horvátország modernizációjának kezdeteiről írt monográfiájában Utješonovićnak a zadrugákról alkotott nézeteit¹³ valójában egy intellektuálisan alátámasztott tradicionalista ellenállás megnyilvánulásaként írja le, amely szerinte az egyébként nagy modernizáló hírében álló politikus belső dilemmáiról tanúskodik. Gross drámaian fogalmaz, szerinte a szerző modernitás és hagyomány között „megfeszítve” alkotott mint gyakorló politikus és mint gondolkodó egyaránt.¹⁴ Gross értékelésének nézőpontja persze szerepet játszhat abban, hogy ennyire ellentmondásokkal terhesnek ítéli meg Utješonović gondolkodását. Idézett munkája ugyanis Horvátország „lemaradottságának” okát kapitalizációjának megkésett-ségében látta, és lényegében a modernizáció nyugati mintáinak követését tartotta volna üdvösnek. Ebben a modellben a közösségi földtulajdonlás nem lehet más, mint a periféria lemaradásának kitűnő példája. Utješonović, aki nem a modernizáció főcsapásához való felzárkózást tekintette kívánatos célnak, nagyobb szabadsággal különböztethetett meg valóban kívánatos modernizációs célokat, amelyekért fáradhatatlanul harcolt is (ilyen

összetett, fejlett társadalom” jelenlétére. Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Bp., 2001. (Osiris Mikrotörténelem) 39.

9 Ognjeslav Utješonović jelentése a báni kormánynak Zlatarból. 1883. szeptember 2. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3653/1883.

10 HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 4580/1883.

11 Ognjeslav Ostrožinski Utješonović: *Die Hauskommunionen der Südslaven. Eine Denkschrift zur Beleuchtung der volksthümlichen Acker- und Familienverfassung des serbischen und des kroatischen Volkes*. Bécs, 1859.

12 Ognjeslav Ostrožinski Utješonović: *Die Militärgränze und die Verfassung. Eine Studie über den Ursprung und das Wesen der Militärgränzinstitution und die Stellung derselben zur Landesverfassung*. Bécs, 1861.

13 Utješonović a zadrugák intézményét üdvösnek tartotta, míg a mezőgazdaság kapitalizációját veszélyesnek, hiszen – érvelt –, Nyugat-Európában látható módon az polarizációhoz, így egyes rétegek szélsőséges elszegényedéséhez vezetett. A honi ipar hiányát is kevésbé látta problematikusnak, mint azt a mintát, amely szerint a nyugati iparosodás végbement. Összességében nem a magántulajdonban látta a produktivitás növelésének zálogát, ellenkezőleg, a zadrugákat potenciális védőhálónak tekintette a proletarializálódás veszélye ellen. Véleménye szerint a nyugatról érkező civilizátorok végeredményben a közösségek kötelékeinek meglazításán fáradoznak, ez pedig mérgező hatással van a délszlávok életére.

14 Mirjana Gross: *Počeci Moderne Hrvatske. Neoabsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zágráb, 1985. 216–219.

volt például vármegyéje vasúti és közúti kapcsolatainak fejlesztése), és elkerülendő modern fejleményeket. Bár a parasztmozgalmakról adott jelentései értelemszerűen nem tükrözhetik Utješenićnek a változó világról alkotott nézeteit abban a mélységben, mint szakmunkái, kutatásunk kérdésfeltevése szempontjából érdekes tény, hogy egy a vidék problémáival behatóan foglalkozó kortárs szemlélő és döntéshozó ebben a gondolati keretrendszerben értelmezte mindazt, amit tapasztalt.

1883-ban, ahogyan 1903-ban is, az agrárnépesség által kifejített erőszak tipikusan a nagy, modern állami hálózatok (vasút, posta, távíró, adóhivatalok), a városi életmód és kultúra szimbólumai (városias kabát, csizma, könyvek, mértékek, írástudók), vagy az állami kontroll egyéb jelképei (címer, zászló, állami anyakönyv) ellen fogalmazódott meg. Ezeknek az erőszakaktusoknak a paraszti nemzeti ébredés folyamatával való magyarázatát érdemes árnyalni. A horvátországi események kapcsán ugyan nem, a nemzetközi szakirodalomban azonban egyre gyakrabban vizsgálják felül azt a tételt, amely szerint a 19. század második felében az agrártársadalom berkeiben feltétlenül „nemzeti ébredés” következett be, vagyis a különböző államalakulatokban élő paraszti lakosság magáévá tette a nemzeti eszmét, és korábbi, térben szűkebb, tartalmában változatosabb lojalitásait, az identitását meghatározó kisközösségek szerepét átvette a nemzethez tartozás érzése. A részletes esettanulmányok gyakran vezetnek más eredményre. Közelebről megvizsgálva a század második felének paraszti mozgalmait, olykor inkább a nemzeti lojalitás bizonytalansága, a magatartásminták sokfélesége bontakozik ki. Ahogyan Berecz Ágoston megfogalmazta, „[a]z állami szervek gyűlölete és az etnikai választóvonalak mentén jelentkező gazdasági konfliktus önmagukban nem tették a parasztokat öntudatos nemzeti alanyokká”.¹⁵ Éppen ezért a tanulmány célja nem csupán a parasztmozgalmak eddig ismert motivációinak kiegészítése egy új szemponttal, hanem a korábban megfogalmazott, a nacionalizmus mindenhatóságára alapozott történelmi vélemények árnyalása is.

Létezik azonban egy másik, a politikai kultúrával, a politikus öntudattal kapcsolatos folyamat, amely a korszakban inkább tetten érhető. A modern tömegpártok bázisának kialakulásáról van szó, konkrétan pedig először a Jogpárt, majd az 1900-as évek elejére a Horvát Parasztpárt politikai tényezővé válásáról. A jelen kutatás szempontjából az utóbbi folyamatnak különös jelentőséget ad az a tény, hogy a párt vezetőinek, Stjepan és Antun Radićnak a világképe, amely később oly alapvetően határozza meg a horvát közbeszédet és politikai kultúrát, a városlakók és a parasztság éles kettéválasztásán, szembeállításán alapult. Stjepan Radić parasztpárti politikus életrajzírója, Mark Biondich művében külön fejezetet szentel a vidék és a város ellentétének. Véleménye szerint a 19. század végi horvát társadalom legmarkánsabb vonása, hogy a politikai és gazdasági elnyomást egyúttal mindig a város agressziójaként értelmezték a vidékkel szemben, mégpedig azért, mert egyszerűen idegennek tartották azt. Az adószedő, a toborzó, a hivatalnok vagy a vas-

15 Berecz Ágoston: Paraszti nacionalizmus alulnézetből. Románok a dualista Magyarországon. *Századok* 155 (2021) 548. Berecz megjegyzése kifejezetten a kisebbségi helyzetben élő parasztságra vonatkozott. A horvát parasztság helyzete ugyan nem ilyen, a szubdualizmus viszonyai, és különösen az adóztatásnak a magyar kormány általi kézbentartása miatt mégis úgy vélem, hogy a megállapítás a vizsgált esetben is érvényes. Berecz Ágoston tanulmánya bevezetőjében historiográfiai áttekintést nyújt a paraszti nacionalizmusról szóló nemzetközi kutatásokról.

úti dolgozó egyszerre testesítette meg a gazdasági nehézségek okát és a horvát nemzet-építés kibomlásának akadályát: a magyarságot.¹⁶ Bár a város idegenként való érzékelése a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia egyik általános vonása, arra is figyelemmel lehetünk, hogy a dualista berendezkedés a birodalom nemzeteit hierarchiába rendező szisztéma is volt egyúttal, ahol a modernizációhoz, így az iparosításhoz és az ennek megfelelő városi terek létrehozásához nem volt egyforma hozzájárása a különböző nemzetek tagjainak. A város így olyan hatalmi helyé vált, amelynek erejét modernsége adta, és ez a modernség akkor is idegen volt, ha nem lakták idegenek. Így a város- és magyarellenesség annak ellenére könnyedén összekapcsolódott, hogy Horvátország városainak nem volt jelentős magyar nemzetiségű és nyelvű lakossága, még Fiume esetében sem.

A Horvát Parasztpárt igazi sikere ugyan a két világháború közti korszakra tehető, ez azonban elsősorban annak a ténynek köszönhető, hogy az általános választójog bevezetése nem tudott nyilvánvalóvá válni a formáció hihetetlen népszerűsége. A párt programját azonban 1903-ban vetették papírra, és a Radić fivérek kétpólusú társadalomszemlélete dualizmus kori tapasztalatok alapján formálódott. A vidék városellenessége ezért olyan tényező, amelynek már ebben a korszakban is van – akár a nacionalizmussal összehasonlítható – politika- és mentalitástörténeti jelentősége.

A levéltári anyag újraolvasása során három olyan, egymással szorosan összefüggő területet azonosítottam, amelyek lehetőséget adnak az eseményeknek a fenti szempontok szerinti újragondolására. Elsőként a paraszti tömegeknek a nemzeti jelképekkel kapcsolatos bizonytalanságaival foglalkozom. Ez a szimbólumhasználati dezorientáltság figyelmünket egyúttal a hatalmi viszonyokkal szembeni általános, a nemzeti kérdéstől függetlenül is jelen lévő kétségbeesésre irányítja.¹⁷ A további két alfejezetben ezeknek a hatalommal szembeni ellenérzéseknek két alesetét elemzem: a város mint hatalomhely által kiváltott ellenérzéseket, illetve a mindenhová behatoló állami hálózatok jelenléte által keltett félelmeket.

16 Mark Biondich: *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*. Toronto, 2000. 21–25.

17 A *Rural History in Europe* című vidéktörténeti könyvsorozat egy kötete az „alávetésen keresztül megvalósított integráció” [integration through subordination] koncepciójával írja le az állam mind jobban kiterjesztett hatalmát és modernizációs kampányait a vidéki térben, elsősorban mivel a mezőgazdasági termelést az állam úgy kívánja integrálni a kapitalizálódó nemzetállamba, hogy mindinkább az ipari termelés belső logikáját erőlteti rá. Az alávetésen keresztül megvalósított integráció olyan gondolat, amely ennek a tanulmánynak is szemléleti alapját képezi, bár inkább a modernizáló intervenció vagy a modernizáló kampányok kifejezésekkel utaltam rá. Peter Moser – Tony Varley: *The State and Agricultural Modernisation in the Nineteenth and Twentieth Centuries in Europe*. In: *Integration through Subordination. The Politics of Agricultural Modernisation in Industrial Europe*. Ed. Peter Moser – Tony Varley. Turnhout, 2013. (Rural History in Europe 8) 13–39.

„A parasztok belekiabálják [...] magukat a Magyarország elleni kifakadásokba”¹⁸

Az 1883-as paraszti megmozdulások szimbólum- és szóhasználata

Az 1883-as megmozdulások szimbolikájával kapcsolatban majd' teljes a konszenzus a szakirodalomban: kiindulva abból, hogy a megmozdulásokra ürügyet szolgáltató, a parázsló feszültségeket lángra lobbantó esemény a kétnyelvű címerek és feliratok kihelyezése volt különböző közintézményekre, általában azt olvashatjuk, hogy a feldühödött tömegek a magyar uralom vizuális jeleit, magyar címereket és lobogókat szakítottak le, égettek el, tapostak meg, és magyarelles rigmusokat skandáltak.

Stefano Petrungraro egy tanulmánya¹⁹ hívja fel a figyelmet arra, hogy a levéltári iratokból közel sem bontakozik ki ennyire egyértelmű kép, sőt. Valóban: a jelentések legfeljebb vonása éppen az, hogy a falvak lakossága mennyire ambivalensen viselkedett, és gyakran mennyire tanácstalan volt akkor, amikor tiltakozása kifejezésére megfelelő célpontokat keresett. A falvak döntő többségében a demonstrálók egyáltalán nem találtak magyar címert, feliratot vagy zászlót, amikor pedig a paraszti lakosság városi térben követett el rendbontásokat, szintén nem tudta biztonsággal beazonosítani dühének a szakirodalom által ideáltipikusnak tekintett, vagyis a nemzeti máshoz köthető célpontjait. Leggyakrabban a közös, magyar és horvát szimbólumokat egyszerre tartalmazó állami címert találták a helyi hivatalok és iskolák épületeiben, de nemegyszer olyan is előfordult, hogy a meggalázott címer teljes egészében horvát nyelvű és szimbolikájú volt. Mivel a hivatalos horvát címer is tartalmazta a Szent Koronát, a magyar korona országainak közös címere pedig horvát-szlavón heraldikai elemeket (leggyakrabban azonban kizárólag horvát nyelvű felirattal), a megkülönböztetés valójában nem is volt olyan könnyű. Ami a zászlókat illeti, úgy tűnik, a horvát színek ekkoriban még szintén nem voltak mindenki számára egyértelműen beazonosíthatók. Még egy bő évtizeddel később, 1897-ben is előfordult, hogy a horvát trikolórral azonos színekből álló ortodox egyházi zászlókat szagatott meg a feldühödött tömeg, 1883-ban pedig még egyáltalán nem látjuk nyomát az 1903-as tüntetések gyakorlatának, amikor a nemzeti színek már mind kokárdák, szalagok, mind lobogók formájában feltűnnek a parasztok ruháin és kezében.²⁰ Zavarba ejtő módon a falvakban nemegyszer a templomokban található különböző zászlókat, ritkábban szentképeket, szobrokat is ugyanolyan heves indulatokkal rongálták meg, mint az állami jelképeket, és ugyanúgy valamiféle hivatalosság jelképeiként azonosították őket.

Hrastovicában a tömeg betört a templomba, feltételezve, hogy a pap magyar zászlót rejteget, de miután semmit sem talált, egy Szent Flórián-szobrot tört össze, mivel annak pajzsa „valamilyen címernek tűnt”.²¹ Gornja Stubicában mintha a tömeg kifejezett célja

18 Távirat Zágrábról. *Nemzet* 1883. szeptember 3. 1.

19 Stefano Petrungraro: Popular Protest Against Hungarian Symbols in Croatia (1883–1903). A Study in Visual History. *Cultural and Social History* 13 (2016) 503–520. A kortárs beszámolóok döntő többsége a heves magyargyűlöletet hangsúlyozza, ritkán azonban említi a szimbólumhasználat bizonytalanságait, mint az alábbiakban hosszabban idézett Pesty Frigyes. Pesty Frigyes: *Száz politikai és történelmi levél Horvátországról*. Bp., 1885. 33.

20 Petrungraro: Popular Protest, 509–510.

21 Az erről szóló sajtóbeszámolót idézi Pavličević: *Narodni pokret*, 265.

lett volna a jelképek összességének megsemmisítése: egy körülbelül hatvanfős tömeg verődött össze a faluban, a községi hivatalról rudakkal leverték a közös címert, és az előljárótól a – feltételezések szerint rejtegetett – magyar címer kiadását követelték – vagyis azt is fölismerték, hogy a levert címer nem az volt. Ezután a település mindkét boltjának és a trafiknak a cégérét is leverték, összetörték, ezeket szintén címernek [grb, horvát] nevezték. A hatalmi jelképek birtokba vételét betetőzte, hogy a boltostól nem csupán a nála lévő készpénzt és cigarettát kobozták el, hanem a boltban kifüggesztett Ferenc József-portrét is.²² A közös címert rongálták meg Dubravében, Gomirjében és egy sor más településen is. Különösen jól mutatja a változásokkal szemben a tűrőképessége határáig jutott paraszti társadalom lelkiállapotát, hogy Utješenić, a már említett csillapító célú beszélgetései során Sveti Križben a templomtéren köré gyűlt helyi lakosságot (köztük – emeli ki –, időseket) arról igyekezett meggyőzni, hogy címerügyben nem lesz semmi új, „senkinek sem áll szándékában másféle címereket kifüggeszteni, mint amelyek már eddig is voltak”.²³

Marija Bistricában 1883. augusztus 26-án a környékbeli falvak lakói mise után leverték a horvát nyelvű hivatalos kiírásokat és címert, mivel „az tulajdonképpen olyan, mint a magyar címer” – mondták.²⁴ Az utóbbi megjegyzés arra utal, hogy többről van szó, mint az írástudatlan tömegek irracionális viselkedéséről²⁵ vagy a nemzetvé válás folyamatába való kései csatlakozásukról. A félmondat inkább arra enged következtetni, hogy a tömeg magyarként azonosított minden állami jelképet, és a „magyar” szót valójában a „távoli, ellenséges hatalmi központ” értelemben, nagymértékű jelentésrögzítéssel-jelentésbővítéssel alkalmazták meglehetősen sok irritáló tényező megnevezésére.

A lokális horvát hivatalnokréteg és a falusi intelligencia ellen intézett támadások nagy száma szintén arra mutat rá, hogy az állami bürokráciát képviselő bármely nemzethez tartozó személyt ellenségeként azonosított a tömeg. Különösen feltűnő ez azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik semmilyen formában nem voltak kapcsolatba hozhatóak Budapesttel, így például tanítók, plébánosok vagy pópák esetében nem mindig könnyű megérteni, mivel is vádolták őket tulajdonképpen, és hogyan érthették rájuk a 'magyar' vagy 'magyarón' jelzőt, vagy hogyan lehetett volna lehetséges, hogy „megvegye”, lefizesse, felhasználja őket a magyar állam.

Ebben a kontextusban a 'magyar' jelzőnek olyan szélsőségesen tág használatával állunk szemben, ami már gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy annak pontos tartalmát is értsük: jelentett-e valóban nemzeti hovatartozást (ez esetben a használata a helyi horvát elitekre, vagy, mint láttuk, a horvát címerre abszurditásnak tűnne), vagy általánosságban

22 A stubicai községi előljáróság jelentése a zlatari alispánságnak. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3454/1883.

23 Ognjeslav Utješenić jelentése több településen tapasztaltakról Zlatarból. 1883. szeptember 2. HDA Pr. Zv. 78. 6. 182. cs. 3653/1883.

24 Pavličević: *Narodni pokret*, 265.

25 Mint a források ismertetése során szóba került, a parasztnozgalmak értelmezésében hagyományosan nagy szerep jut a tiltakozó tettek irracionálisnak bélyegzésének, elsősorban két tényező, az iskolázatlanság/írástudatlanság és a résztvevők rendszerint nagy mértékű alkoholfogyasztása miatt. A jelen tanulmányban azt az álláspontot képviselem, hogy ha egy magatartásforma visszatérő mintázatként jelenik meg a forrásokban, akkor nem önkéntelen cselekvésnek, hanem elemezhető magatartásformának tekintem azt, amelynek belső logikáját felderíteni a kutatás feladata.

a parasztságon uralkodó államhatalom, illetve egy idegennek és ellenségesnek érzékelt elit megnevezése volt. Utóbbira ráadásul rendelkezésre állt a 'magyarón' jelző is, amely eleve megengedte, hogy nemzeti hovatarozástól függetlenül bárkire alkalmazták. Ahogyan a két gyűjtőfogalom a legkülönbözőbb megtámadott személyek kapcsán hangozhatott el, úgy azt is feltételezhetjük, hogy a magyar címet nem egyszerűen, vagy nem mindig csak nem ismerték fel, hanem a legkülönbözőbb állami szimbólumokat tartották és nevezték magyarnak – így fejezve ki azt a szakadékot, amely saját világuk és a hatalmi struktúrák között egyre szélesebbre tárult.

A 'magyar' jelzőt a legironikusabb módon talán egy tengerparti kisvárosban, Zenggen állították a feje tetejére. Zengg történetében Fiume felemelkedése jelentett igen súlyos következményekkel járó fordulatot, ezért a városka a magyar gazdaságpolitika megváltoztatására irányuló elkeseredett próbálkozásairól, és ezzel együtt magyarelles érzelméről vált ismertté.²⁶ A városkában a polgármester, Izidor Vuich jelentése szerint egy „jogpárti felbujtó”, Josip Gržanić „hergelte a népet minden hivatalnok ellen, mégpedig, hogy aki a magasságos kormány törvényeit megtartotta, vagy azokkal egyetértett, azoknak mind kiadta a lakóhelyét, azzal, hogy azok mind magyarok, és ezzel a névvel bélyegzett meg minden békeszerető, jóra való városi polgárt, akik nem kívántak semmiféle felfordulást”.²⁷ Zengg városának békeszerető polgárai, de bizonyos hivatalnokai is, sokrétű küzdelmet folytattak a magyar hatalommal, és annak közeli kirakatvárosával, Fiumével. Nem számíthattak arra, hogy egyszer csak nem csupán magyarszimpátiával, de egyenesen „magyarsággal” gyanúsítják meg őket. A jelentés a továbbiakban a rendbontások fő okaként a „törvények gyűlöletét” nevezi meg, vagyis tulajdonképpen rámutat arra, hogy a fortyogó indulatok általában az államhatalom ellen irányulnak.

A 'magyar' fogalom kitágulása és torzulása nem egyedülálló jelenség, nagyon hasonló ahhoz, ami Északkelet-Romániában történt a 20. század elején, ahol, Irina Marin kutatásai alapján, a 'diák' szó szakadt el végleg eredeti jelentésétől, és a parasztmozgalmak szóhasználatában városi rebellis elemmé, sőt, lázadó értelemben önmeghatározássá is vált („mi vagyunk a diákok” kiabálták az 1907-es *jacquerie* gyakran írástudatlan résztvevői).²⁸ 1905-ben Alsó-Ausztria sztrájkoló munkásai nevezték „Krowotennek”, vagyis horvátnak a sztrájk törésre toborzott magyar és szlovák munkásokat, amely az adott kontextusban egy kifejezetten lekicsinylő megnevezése volt a többnyire szláv nyelvű, vidékről a városba ideiglenesen vagy tartósan beköltözőknek.²⁹ Utóbbi példa természetesen a bűnbakképzés nacionalista logikáját is mutatja, mint ahogy az általam elemzett megmozdulások szóhasználata is arra utal, hogy a társadalmi konfliktusok nemzetivé színezése, akár a szakirodalomban sokat emlegetett jogpárti agitáció, akár a parasztság saját tapasztalatai révén, de megtörtént.

26 Eszik Veronika: Fiume árnyékában. A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei. *Korall* 20 (2019) 76. sz. 5–25.

27 Izidor Vuich jelentése a Zengg városában fellelhető állapotokról. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. csomó 3442/1883. [Kiemelés: E. V.]

28 Irina Marin: *Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*. London, 2018. 39.

29 Claire Morelon: Social Conflict, National Strife, or Political Battle? Violence and Strikebreaking in Late Habsburg Austria. *European History Quarterly* 49 (2019) 661.

Ami a paraszti tapasztalatot illeti, az mindenképpen kijelenthető, hogy míg az állam az adóbehajtás és a kataszteri felmérések révén a megmozdulások előtti években fokozottan láthatóvá (és fenyegetővé) vált az agrárnépesség életében, az 1879-től felerősödő magyarosító politikát nemigen érzékelhették vidéken. Az állam helyi képviselői nem magyarok voltak, különösen mivel az adóbehajtás községi feladat lett, de a pénzügyigazgatás hálózata is helyi munkaerővel dolgozott. Éppen ezért az államhatalom és a magyarok azonosításához hiányzott egy láncszem, amelyet olykor a 'magyarón' kifejezés használatá, legtöbbször azonban egy a paraszti mozgalmakra jellemző rémhír elterjedése pótolta.

A paraszti megmozdulások során a szóbeszéddek burjánzását olvashatjuk ki a forrásokból. Ezek a szóbeszéddek általában sajátos keverékei néhány pontos értesülésnek, a népi képzelet különböző elemeinek, vágyvezérelt gondolatoknak és ellenkezőjének, a lakosság legszorongatóbb félelmeinek. Tartalmuktól függetlenül úgy tekinthetünk ezekre a híresztelésekre, mint a közösségek kollektív értelmezési kereteire, amelyek egy válsághelyzetben, akut bizonytalanságban valamilyen racionalizáció lehetőségét nyújtották a közösség tagjainak. Számunkra tehát igazságtartalmuktól függetlenül informatívak a szóbeszéddek azzal kapcsolatban, hogy milyen módon értelmezte a nyilvánvaló válságot a megmozduló parasztság. Mivel a szóbeszéddek funkciója többek között az is volt, hogy feltűzelje a parasztságot, és legitimizálja az általa alkalmazott erőszakot, jellemző például, hogy újfajta, végképp elviselhetetlen adók kivetéséről keringtek rémhírek.³⁰

1883-ban az ilyen adófélelmek³¹ mellett a legszélesebb körben elterjedt szóbeszéd az volt, hogy a helyi hivatalnokok és a falusi értelmiség eladja a falut a magyaroknak, eladja a templomot, a harangtoronyt, a földeket, vagy akár a falu lakosságát a magyaroknak. Ez a magyaroknak történő kiárusítástól való félelem vissza-visszatérő, meghatározó eleme a jelentéseknek, olyannyira, hogy Stefano Petrungraro egyenesen a megmozdulások mesternarratívájaként tekint rá.³² Ez a félelem közvetlen – elképzelt – kapcsolatot teremtett a hatalmi struktúra helyi szereplőit és a magyarországi központi hatalom között, és a parasztságnak lehetőséget adott arra, hogy a személyekkel és a szimbólumokkal kapcsolatos ellenérzéseit megindokolja, logikus keretbe rendezze. Az eladás jele ugyanis a terjedő híresztelés szerint az lett volna, hogy az éj leple alatt a templomra, a harangtoronyra, az előljárósági épületre stb. az említett személyek kitűznek valamilyen zászlót (magyart, vagy egyházit, vagy lényegében bármilyet), amiről a magyarok fel fogják ismereni, hogy birtokba vehetik a települést, vagy annak részeit. A „jeladó” lobogók megsemmisítése ezért megelőzésnek, önvédelemnek tűnt fel.

Ebben a szóbeszédben nem csupán az a figyelemre méltó, hogy végső soron a horvátok (és szerbek) nemzeti függését tematizálja valamiképpen, hanem az is, hogy az áruulást pénzmozgással köti szorosan össze, és az adásvétel aktusával teszi egyenlővé, miközben

30 A szóbeszéddek jelentőségéről a paraszti megmozdulásokban lásd Marin: *Peasant Violence*, 39–41.

31 Az adófélelmek is gyakran szóltak az állam behatolásáról a vidéki térbe. 1897-ből különösen sok ilyen félelem ismert, ekkor ugyanis az agrárnépességhez is eljutott a polgári házasság intézményesítésének híre, amelyet roppant ellenségesen fogadott. Ebben az évben az a hír járta, hogy meg fogják adóztatni nemcsak a házasságkötést, hanem még a fiúgyermek születését is, vagyis hogy az állam a legintimebb magánügyekben is jelen lesz, és tovább sanyargatja majd az embereket. Petrungraro: *Kamenje i puške*, 46–50., 68.

32 Petrungraro: *Popular Protest*, 506.

a magyarosítás valós, lehetséges módjait³³ teljes egészében ignorálja. A pénzgazdálkodásra ekkoriban átkényszerülő agrártársadalom mind a kíméletlen adóztatás, mind az 1873 óta tartó gazdasági válság, mind a pénzgazdálkodás ki nem épült infrastruktúrája miatti kiszolgáltatottság (az uralomnak való kitettség), de még az új súly- és hosszúságú bevezetése kapcsán is folyamatosan azt tapasztalta, hogy a korábnál jelentősen súlyosabb terhek hárulnak rá, amióta azokat pénzben számolják. Megnyúzóit pedig különböző írástudókkal azonosította, akiket általában magyarnak (máskor pedig zsidónak, erről a későbbiekben részletesebben is szó lesz) nevezett.

A paraszti megmozdulások politikai szimbólumokkal kapcsolatos magatartásformái tehát vagy válogatás nélkül minden hatalmi jelkép ellen irányultak, vagy olyan elbeszélési keretet kaptak, amely szerint a parasztság tetteinek magyarellenes éle volt ugyan, az ebben az összetett szóban szereplő 'magyar' jelentését azonban kibővítették, így az végtére is szintén alig jelentett mást, mint az ellenségesen szemlélt hatalmi struktúra bármely jelképét vagy bármely szereplőjét.

Végül a tiltakozási hullám alkalmat adott arra is, hogy egy-egy akut helyi probléma kifejezést nyerjen. Ilyen esetekben a címerek leverése a tiltakozás készen álló, bevethető koreográfiájaként működött. Újgradiskában [Nova Gradiška, Horvátország] például a parasztság felháborodását egy tüzeset váltotta ki, amely éppen abban a bükkösben pusztított, amelynek kivágására a lakosság korábban engedélyt kapott, és amelyre a tűz másnapján került volna sor.³⁴ A jelentést tevő községi elöljáró annak a véleményének adott hangot, hogy az egyébként békés és az uralkodóházhoz őszinte szeretettel ragaszkodó környékbeli népet a Zágrábból érkező újsághírek zaklatták fel, s „ennek tetejébe a nevezett tűzvész végtelenül elkésérette a nincstelen, nyomorult népet”.³⁵ Amikor tehát a címerek és zászlók leverését, leszakítását végrehajtották, olyan mintát követtek, amelyet az újságokból ismerhettek meg, elkeseredésüket azonban valójában az őket ért veszteség fokozta.

A történeteknek a paraszti nemzeti ébredés folyamányaként való értelmezését részben megkérdőjelező, részben kiegészítő interpretációja nem öncél: a továbbiakban annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy a hatalom által hozott intézkedések mint újdonságok, illetve a hatalmi személyeknek a paraszti világon kívülsége – vagyis a városhoz tartozása – antimodernista és városellenes jelleget adott a tiltakozásoknak.

33 Ha valóban a nyelvhasználati kérdés állt volna a tiltakozás középpontjában, valószínűsíthetően ezzel kapcsolatos félelemmel találkozhatnánk (például hogy majd magyar iskolába viszik a gyerekeket vagy magyarul kell eljárni hivatalos ügyekben stb.). Ilyen jellegű kollektív félelemre azonban a forrásokban nem láttam példát.

34 A községi elöljáró jelentése Nova Gradiškából. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883. Érdemes persze a forrást kritikusan olvasni, szerzőjének, egy községi elöljárónak érdekében állhatott, hogy a lakosságot egyébiránt békésnek és lojálisnak láttassa, és hogy a felelősséget távoli szereplőkre, illetve egy véletlen incidensre hárítsa. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy esetenként az ilyen, kifejezetten helyi és alkalmi gondok jelentették a szikrát, amely a tiltakozásokat belobbantotta.

35 Uo.

Városellenes paraszti erőszak

1883 nyári hónapjaiban gyakran ért atrocitás embereket a ruházatuk miatt. Egy Gora nevű volt határőrvidéki falu előljáróját azzal gyanúsították meg, hogy saját zsebre szedte az adót, hogy abból csizmát vehessen magának.³⁶ A csizma mint a városiak kiváltsága, és éppen ezért potenciális célpont, több jelentésben is említésre került. A szomszédos Maja nevű faluban megöltek egy személyt, aki *kaputot*, egy bizonyos fajta kabátot viselt, amelyet városi öltözetként azonosítottak. A ruhadarab nevéből képzett *kaputaši* a városiak dehonesztáló gyűjtőneve volt, a kabátos embereket gyakran egyszerűen az adóbehajtók jelenlétével azonosították. Ahogy egy jelentésben olvasható, az adóterhek sokasága „felémészette a nyomorult parasztot, aki ennélfogva *minden civilizált személyben ellenséget látott* és sanyargató szörnyet. Ezért lehetett hallani a zavargások alatt, hogy minden *kaputašsal* végezni kell/kötelet minden *kaputašnak!*”³⁷

A „nyomorult paraszt” és a „civilizált személy” szembeállítására érzékelteti, hogy a hagyományos vidék-város ellentét a 19. század második felére, a városi modernizáció felgyorsulása és a civilizációs folyamatok felértékelődése révén új árnyalattal gazdagodott. Nem csupán a kisközösségek erkölcsi és a város lazább emberi kapcsolatai által meghatározott életmód különbségei, nem csak az eltérő foglalkozásszerkezet és gazdasági lehetőségek határozták meg ezt a társadalmi feszültséget, hanem egyre inkább a civilizációs vívmányokhoz való egyenlőtlen hozzáférésekből adódó gazdasági és mentális különbségek is. Éppen ezért ebben az alfejezetben a városellenes fellépés részeként fogom kezelni a falusi intelligencia elleni agressziót. A falvak világában kívülállónak kezelt, a várost megjáró írástudók a városnak a vidék feletti dominanciáját testesítették meg azáltal, hogy a városban megszerezhető civilizációs javak (elsősorban az írástudás) segítségével hatalmat gyakorolhattak a paraszti tömegek felett. Ők képviselték ezenkívül a hagyományos paraszti világ megváltoztatásának szükségét-szándékát (például a mezőgazdaság kapitalizációjára való törekvést), azt a modernizációs intervenciót, amely olyan fenyegető erővel nehezedett az agrárnépességre.

Az egyértelműen felismerhető városi személyek elleni erőszakos cselekmények mellett a városi ruhában a faluban megjelenő felbujtó, illetve a városban gyülekező, ruházatról szintén könnyen felismerhető paraszti „csőcselék” is fontos szereplői a forrásoknak. Mindkét figura a felelősség hártására szolgált: amikor a falusiak arról számoltak be, hogy „urakat” láttak a tömegben, akik (meg)vezették az egyszerű népet, illetve amikor a városi polgárok a város terében idegen és dühödt falusiakat láttak, mindannyian azt igyekeztek közölni, hogy nem az ő hibájukból történt rendbontás.³⁸ Nem a hártás ténye, hanem logi-

36 Jelentés Gora, Kraberčan, Klasnić, Maligradac és Maja községekből. 1883. szeptember 9. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 3821/1883.

37 A jelentést idézi Biondich: *Stjepan Radić*, 21–25. [Kiemelés: E. V.]

38 Újgradiskán a tömeg paraszti elemeit szűrta ki a jelentéstevő. A községi előljáró jelentése Nova Gradiškából. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883. Egy Utješnović-jelentés szerint viszont „a címereken található magyar feliratok elleni ellenállás Zágrábból terjedt el a zagorjei vidékre, egyes személyek, diákok és újságok révén, de természetesen olyan személyek révén is, akik számos falusit részvételre buzdítottak, mint azt ma is hallottam, hogy urak [értsd városi ember, *gospodin*: E. V.] kiáltották, hogy »magyar címerek«.” Ognjeslav

kája fontos számunkra: a szereplők a vidék-város ellentét elvi alapján találtak rá arra a másokra, akit felelősség terhelhetett.

Az augusztus 20. környéki vásárookra a városokba érkező parasztok helyenként törtek-zúztak a városi térben, és a garázdaság mellett olyan kollektív erőszakaktusokra is sor került, amelyeknek célja a városiak megfélemlítése vagy kirablása volt: „A zavargás, mely eleinte a hivatalos czimerek ellen irányult, veszedelmes communisticus jelleget kezd ölteni. Bujtogatók, kik állítólag magyarországiak, a tulajdon elleni támadásokra izgatják a népet.”³⁹ Ilyen esetekben a vidék és a város közötti konfliktust tovább élte a városiaknak a karhatalommal való összefogása, mint Krapinán, ahol „néhány száz paraszt rabolni akart [...], de a polgárság szembeszállt velük, támogatva a csendőrséget. A csendőrök egyik őrfárata összeütközött a csőcselékkel, lőtt, mire a zendülők széjjelfutottak.”⁴⁰ A csendőrtűz következtében egy parasztember meghalt, a városiak pedig minden bizonynyal attól félték, hogy halála nem marad megtorlatlan, hiszen elterjedt, hogy „a többiek a hegyek közé menekültek, mint mondják, ösztögyülekezni, hogy néhány ezeren egyszerre támadják meg Crapinát”.⁴¹ A történetből látható, hogy a félelem légkörében korántsem csak a paraszti tömegek berkeiben jutottak szerephez szóbeszédek, híresztelések, hanem a városban is. A rémhírek immanens része a túlzás, mint amilyen a több ezer fős feldühödött paraszti tömeg víziója is volt, valamint a megalapozatlanság: a felkelők nem törtek be többé Krapina városába. A kölcsönös félelem légköre azonban jól mutatja a vidék és a város közti szakadék mélyülését.

A falu belső világában az ellenség figurája a városiakhoz hasonlóan öltözködő, írni-olvasni tudó, a városban tanult és hivatásából eredően azzal kapcsolatot tartó tanító,⁴² pap, hivatalnok és kereskedő lett. Mint látható volt, ezeket a személyeket vádolták magyarbarátsággal és árulással, rajtuk és náluk keresték azokat a szimbólumokat, amelyeket a hatalom jelenlétéhez köthettek. A már említett zászló és címer mellett elsősorban bármilyen írott dokumentumot (rendelkezéseket, utasításokat, törvényszöveget), térképeket és az újonnan bevezetett súly- és hosszmértekek mérőeszközzeit (súlyokat és méterrudakat).

Az új mérőeszközök megsemmisítése a haladásban feltétlenül hívó kortárs elitek szemében a barbár irracionalitás kiemelkedő példajaként tűnt fel. A felháborodott értetlenség szólal meg Pesty Frigyes publicisztikájában is, amely visszaadja az uralkodó modernizációs diskurzus erejét és fensőbbes hangvételét.⁴³

Utješenović jelentése a báni kormánynak Zlatarból. 1883. szeptember 2. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3653/1883. [Kiemelés az eredetiben.]

39 Zágrábból jelentik. *Nemzet* 1883. szeptember 2. 1.

40 Uo.

41 Uo.

42 A tanító idegenségét érdekesen példázza az a jelentés, amelyben a horvát szövegben egyedülként a „tanító” szó németül szerepel: Da sam ja vlada, ja bi objesio i Lehrera i popa i sve činovnike [...] [„Ha én irányítanék, én felakasztanám a tanítót és a papot is meg minden hivatalnokot (...).”] A jelentésben a mondat idézetként szerepel, egy kis falu, Brđani lakójától, bizonyos Filip Pavlovićtól. A járási előljáró jelenti Rambergnek, Petrinja. 1883. szeptember 22. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 3983/1883. [Kiemelés az eredetiben.]

43 Pesty Frigyes dühe természetesen a nemzeti ellentétből is táplálkozott, sőt, elsősorban abból. Ez azonban nem zárta ki, hogy a civilizációs fölény hangján is megszólaljon.

Pesty ráadásul a zavargások bemutatott szimbólumhasználatát is nonszensznek találja:

„A horvát népről feltenni, hogy kedélye felháborodott, midőn a magyar államcímert és a magyar felírást látta, valóban nagy naivság. Ez a nép nem csak a magyar címereket szakította le, hanem olyanokat is, amelyeken semmi, vagy csak horvát felírás volt. [...] – jele e népben, hogy az olvasási képesség még nincs eléggé elterjedve, jele, hogy bujtozatok már régóta előkészítik céljaikra. Az a nép kifakadt a méter-rendszer ellen is és vissza akar térni a régi súlyok és mértékekhez. Vajjon tudja-e ez a nép mit akar?”⁴⁴

Pesty véleménye közel sem egyedülálló. Solymossy Sándor útleírásában például az osztrák–magyar adminisztrációhoz nem feltétlen lelkesedéssel viszonyuló bosnyák lakoságról jegyzi meg, hogy „nem kell neki a nyakára erőltetett kultúra, borzad a haladás újtó törekvéseitől”.⁴⁵ Az önrendelkezésre alkalmatlan és a haladásban saját érdekeit felismerni képtelen „nép” lekicsinylése nem Pesty és Solymossy gondolkodásának sajátja, hanem a modernizáló eliteké.⁴⁶

A méterrendszer gyűlölete a kutatók számára is gondot okozott. Még azok a történészek is, akik nem tekintették tökéletesen megmagyarázhatatlannak ezt a magatartásformát és bizonyos empátiával közelítették meg a témát, úgy vélték, hogy a tudatlanságnak fontos szerepe volt a méterrendszer elutasításában. Rudolf Bićanić 1937-ben született illetően értelmezését vette át Dragutin Pavličević is. E szerint a békétlenségnek háttérben elsősorban anyagi természetű félelmek álltak, mivel a parasztok meg voltak róla győződve, hogy adóterhek tovább nőnek majd, mint ahogyan az az új mértékek bevezetésével már megtörtént. A „magyar mértéket” nem valamiféle konzervativizmus miatt utasították vissza, hanem mert úgy érzékelték, hogy gazdasági kárt jelentett számukra az átváltás, vagyis kevesebbet kaptak a terményeikért az új számítás szerint. Bićanić kiemelte, hogy ennek oka valójában az agrárválság miatt csökkenő árszint volt, ezt azonban a parasztság nem ismerte fel, és tévesen a mértékegységváltást látta kiváltó oknak.⁴⁷ Hozzátehetjük, hogy az agrártársadalom írástudatlan része az átváltás folyamatát nem tudta ellenőrzése alatt tartani, a bizalmatlan légkörben pedig könnyen hihette, hogy becsapták.

A méterrudak és súlyok összetörése, megrongálása azonban nem elszigetelt esetek voltak, hanem leggyakrabban térképek és iratok megsemmisítésével együtt, valamint, ahol a faluban éppen jelen voltak, a földmérők és mérnökök megtámadásával egyetemben történt. A mértékrombolásnak a pusztá feszültséglevezetésnél jóval komolyabb tétjeit mutatja az az erősítésért folyamodó zlatari távirat is, amely arról számol be, hogy a kato-

44 Pesty: *Száz politikai*, 33.

45 Solymossy Sándor: *Úti rajzok*. [1901.] In: *Adriai képek. Magyar útirajzok*. Vál., összeáll. Kiss Gy. Csaba. Bp., 2008. 309.

46 Ez az attitűd nyilvánul meg továbbá azoknak a forrásoknak a sokaságában, amelyek csakis valamilyen külső felbujtó (zágrábi diák, jogpárti aktivista, magyar antiszemita, külföldi szocialista stb.) hatásának tulajdonítják a paraszti tiltakozások kirobbanását, az agrárnépességet képtelennek tartva az önálló, nagykorú cselekvésre. Marin: *Peasant Violence*, 50.

47 Pavličević: *Narodni pokret*, 14.

nasággal összetűző felkelők közül négyen holtan maradtak az utcán, a tömeg azonban ennek hatására sem oszlott szét, hanem eltökélt maradt, hogy Zlatarban és a környék településein felkutatja és megsemmisíti az új mértékeket, megkeresi és visszaállítja a régieket.⁴⁸

A puszta átváltási család vagy anyagi hátrány elszenvédésénél a dolgok meg- és felmérése ugyanis sokkal összetettebb élmény volt az 1880-as évek parasztsága számára. Az ekkor zajló kataszteri mérések eredményeképpen, különösen azokon a területeken, ahol 1883-ra elkészült az új kataszter, új adónemeket vezettek be, és folyamatosan nőttek az adóterhek. Az adóalapi besorolást a mérnökök végezték, és gyakran visszaéltek azzal, hogy életbevágó kérdés fölött rendelkezettek (vagyis tetemes összegeket tettek zsebre azért, hogy alacsonyabb adózási kategóriába soroljanak egy-egy földterületet).⁴⁹ A zadrugák felbontásával járó telekkönyvezés folyamatában szintén fontos feladataik – és hasonló korrupciós lehetőségeik – voltak. Antun Radić, aki a házközösségek egybentartását üdvösköntek tekintette volna, úgy vélte, hogy a felosztással a parasztok nem, csakis „a mérnökök, a kereskedők, a hitelezők és a hivatalnokok” járhattak jól.⁵⁰ A mérnökök erre a listára nyilvánvalóan nem műszaki szakszemélyzetként, hanem a falusiak kárán hasznot húzó „népnpyúzóként” kerültek.

A parasztságnak tehát közvetlen tapasztalata volt arról, hogy a földmérés nem egyszerű technikai-tudományos kérdés, és különösen nem független attól, hogy a központosító állam milyen hatékonysággal tudja az ellenőrzését vidékre is kiterjeszteni. Emellett a megfelelő források hiányában a földmérés érzelmtörténeti vonatkozásait nehéz föl-tárni, de a földhöz való ragaszkodás intimitásának megsértése a mérések olyan vonása, amire bizonyos jelekből, elsősorban az erőszak mértékéből azért lehet következtetni. Ogulinból fennmaradt egy olyan járási hivatalnok jelentése, aki érdeklődést és együtt-érzést mutatott a felkelők iránt, s talán éppen ezért őszintébb válaszokat kapott a kérdéseire. Jelentésének bevezetője a megszokott hivatalos hangnemtől eltérően megrendülés-éről tanúskodik: „Közéjük jöttem, és meg kell mondanom, mélyen meghatott, ahogy ez a nép bánkodik, elismeri a hibáit, és bocsánatért esedez.” A békétlenség résztvevői ment-ségükre elsorolták terheiket, életkörülményeik elviselhetetlen nehézségeit, végül félel-meiket is. Utóbbiak leginkább arról szóltak, hogy további, legkülönfélébb adókat fognak bevezetni, amelyek közül azonban a jelentéstevő is kiemelt egy szóbeszédet: a paraszt-emberek azt állították, hogy tudomásuk szerint „olyan adók jönnek, amilyenekről még ember nem hallott, ezután minden halottunkat lemérik és súlyuk szerint adót kell majd fizetnünk”.⁵¹ Az ebben a híresztelésben megfogalmazott aggodalom nem csupán anyagi természetű. Azt a félelmet is kifejezi, hogy az állam, éppen mindent racionalizáló mérési gyakorlatán keresztül, erőszakos és kegyetlen módon behatol a családok egyik legbenső-segesebb terébe, az elhunyt családtag meggyászolásának rítusaiba.

48 Erősítésért folyamodó távirat Zlatarból. 1883. augusztus 26. HR HDA-Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3306/1883.

49 Pavličević: *Narodni pokret*, 60.

50 Idézi Pavličević: *Narodni pokret*, 37.

51 A járási hivatal jelentése Ogulinból. 1883. augusztus 30. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3457/1883.

Számításba kell vennünk annak a gondolatnak a falusi recepcióját is, amely szerint a mérnök a modernizáció ikonikus figurája volt.⁵² Ironikus azt gondolni, hogy az agrárnépesség a köreibe jutott sajtótermékek hatására nemzettudatra ébredt, de semmit nem érzékelt azokból a progresszióról, techno-tudományos haladásról, modernizációról szóló gondolatokból, amelyek ugyanezekben az orgánumban fogalmazódtak meg, és amelyeknek a mérnöki tudás és gyakorlat gyakran állt a középpontjában. Hiszen ez volt az a korszak, amikor a legszélesebb közönség számára szánt olvasnivalók is közöltek műszaki rajzokat, mint a *Vasárnapi Ujság* a városligeti artézi kút hosszmeteszétét⁵³ vagy a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat a fiumei világitótornyét,⁵⁴ a nagyra értékelt mérnöki teljesítmény vizuális hordozóiként. Később, a századfordulón már a „haladás” kifejezés túlhasználattáról, mindenütt jelenlévőségéről értekezett Antun Radićnak a kifejezetten paraszti közönségnek szánt *Dom* [haza, horvát] című lapjában egy Haladás címmel megjelent írása. A cikk szerint minden könyv és minden újság a haladásról harsogott, tanult és tanulatlan, okos és buta egyaránt a fejlődésről beszélt, s mindent, ami nem haladó, vadnak és elmaradottnak minősített. Radić cikkében a modern ember „egyik fülén teleg-ráffel, másik fülén telefonnal” él, de ez nem jelenti azt, hogy lelkében jó ember. Miközben a haladás gondolatát paraszti közönsége körében is abszolút közismertnek tekintette, Radić a modernitás vívmányaival kapcsolatban arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „mi, parasztok, a *Dom* olvasói, ezek nélkül is emberek tudunk maradni”.⁵⁵ A jogpárti agitációért részben felelőssé tett *Sloboda*⁵⁶ [szabadság, horvát] című lap 1883 szeptemberében egyenesen a „lélektelen mérnökökről” [„bezdusni inžiniri”, horvát] értekezett egy hosszú, sajnos többnyire cenzúrázott vezércikkben.⁵⁷

Amikor tehát Dragutin Pavličević a méterrendszer elleni fellépés kapcsán több helyen is azt állapította meg, hogy a parasztság mindent elutasított, ami Magyarországról érkezett, tekintet nélkül arra, hogy az adott intézkedés előremutató, a haladást szolgáló volt-e, mint az új mértékek, vagy sem,⁵⁸ véleményem szerint elsiklott egy fontos tényező fölött. Nevezetesen afölött, hogy a parasztság számára éppen ellenkezőleg, egyáltalán nem volt

52 François Jarrige a mérnököt, a tudóst és a nagyiparost nevezi a „haladás hőroszainak” – a paraszti agresz-szió a mérnökökön kívül az írástudókat és a „kapitalista” szerepben látott zsidóságot is érte. Az erőszak hátterében sok tényező állhatott és állt, nem abszolútízálom az antimodernista magyarázatot, de megfontolásra érdemesnek tartom. Emmanuel Fureix – François Jarrige: *La modernité désenchantée. Relire l'histoire du XIXe siècle français*. Párizs, 2015. 57.

53 Az artézi kutak fúrásáról. *Vasárnapi Ujság* 1878. október 20. 670.

54 <https://www.arcantum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarország-varmegei-es-varosai-1/fiume-es-a-magyar-horvat-tengerpart-7515/a-fiumei-kikoto-irta-gonda-bela-7CCF/epitesmod-7CE6/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. november 3.) A *Vasárnapi Ujság* és a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat természetesen inkább polgári közönség számára íródott, és vélhetően ritkábban jutott el a falvakba. Példájukkal csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a mérnöki teljesítmény mitizálása nem a mérnökszakmák képviselőinek vagy a haladás teoretikusainak ügye volt, hanem szélesebb körben is terjesztett gondolat. A képes illusztrációk pedig olykor az írástudatlan rétegekhez is eljutottak.

55 Što je „napredak”? *Dom* 1901. december 27. 424–425.

56 Főszerkesztője a zenggi születésű, majd 1883-ig Szusákon élő jogpárti publicista, Gavro Grünhut volt. Egy Eszékről származó jelentés például a városban történeteket kizárólag a *Sloboda* káros befolyásának tulajdonította. Eszék polgármesterének jelentése. 1883. augusztus 28. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3315/1883.

57 *Sloboda* 1883. szeptember 19. 1.

58 Pavličević: *Narodni pokret*, 67., 94.

indifferens egy-egy intézkedés újdonsága, modernsége, sőt. Egyrészt kifejezetten rosszul reagált a további újításokra, másrészt a modernitás szimbolikájából is használta azt (a mérnök és a mérés jelkép voltát), ami lehetővé tette számára elégedetlensége kifejezését. A 19. század második felében az agrárnépesség azt tapasztalta, hogy a különböző újdonságok fenekestül felfordították hagyományos életkereteit, és ezt a modernizáló intervenciót kényszernek, erőszaknak élte meg. Az a feltételezés, hogy a méterrendszer jelentőségét a falvak világa félreértette, nem áll biztosabb lábakon, mint az a másik, amely szerint a saját céljainak megfelelően értelmezte (át) azt.⁵⁹ A mértékekkel szembeni erőszak lehetőségét teremtett számára arra, hogy kifejezze az újjal szembeni gyanakvását, ami Peter Burke értelmezése szerint nem irracionális cselekvés, hanem tapasztalatokon alapuló, működő stratégia volt. Hiszen a

„... tradicionalista a »régí rend« [...] nevében próbálja feltartóztatni a bekövetkező változásokat. A hangsúly épp úgy eshet a hagyománnyal szakító elvetemült egyénekre, mint az új szokásokra [...]. Emögött nem valamiféle eszeveszett konzervativizmus rejlik, hanem az a keserű felismerés, hogy a változás árát rendszerint az egyszerű emberekkel fizettetik meg, valamint az, hogy a felkelést vagy a lázadást valamilyen módon legitimálni kell.”⁶⁰

Miközben a történészek számára legtöbbször hozzáférhetetlen marad az agrárnépesség nehezen racionalizálható magatartása és érzelmeinek története,⁶¹ a kortárs hatalmi hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő jelentéstevők egy része empatikusan viszonyult a parasztság modernizációs veszteségeihez. Mint az az újgradiskai járási hivatalnok, aki az újonnan érkező pénzügy-igazgatósági alkalmazottat nyíltan figyelmeztette, hogy tartsa tiszteletben a helyi szokásokat, „és semmi újdonságot be ne vezessen, mert abból már elég volt, és a nép, jól tudom, még az eddigiekhez sem tudott hozzászokni”.⁶² Mint látható volt, az egyidejű sajtó szintén foglalkozott a parasztság tűrőképességének határaival, és a változáshoz való viszonyával. A szépirodalom⁶³ pedig különösen képes volt a régi

59 Irina Marin többször idézett monográfiájának egyik módszertani alapvetése, hogy a parasztfelkelés alatt terjedő pletykákra úgy tekint, mint amelyekben a kutatónak szóló információ sosem a félreértés vagy félreértelmezés ténye, hanem a tartalma. Utóbbi ugyanis a parasztság céljait és motivációit képes megmutatni. Marin: *Peasant Violence*, 42. Itt érdemes visszatérni a nemzeti jelképek sajátos használatára is, amely arra mutat rá, hogy az agrártársadalom a nemzetépítés üzenetének sem passzív átvevője, hanem értelmező befogadója volt.

60 Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1991. 209.

61 A szakirodalom a mérnökök elleni erőszakot például nem kezeli külön esetként, csupán a falusi intelligencia elleni agresszió részeként, ami nem szorul külön magyarázatra. Egy kiemelkedő kivétel a méterrendszer mintegy száz évvel korábbi, franciaországi bevezetéséről szól. Lásd Ken Alder: *The Measure of All Things. The Seven-year Odyssey and Hidden Error that Transformed the World*. New York, 2002.

62 Ladislav Mihanović járási hivatalnok jelentése Nova Gradiškából. 1883. október 8. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 4320/1883.

63 Az ide vonatkozó irodalmi referenciák összegyűjtése nem lehet célja ennek a kutatásnak, csupán két, a téma szempontjából különösen releváns művet említek meg. A mérés 19. századi buzgalmáról önálló regény is született nemrég, a csendes humorú *A világ fölmérése*. [Daniel Kehlmann. Bp., 2006.] A falusi lakosságnak a tér racionalizációjával (az 1833-as földméréssel és a helységnevek angolosításával a Brit-szigeteken)

világok meggyászolására. Talán a legismertebb idekívánczó mű Ivo Andrićé, aki a kelet-boszniai lakosság és az osztrák–magyar adminisztráció elképzeléseinek összefésülhetlenségét írta meg, az új világ furcsaságai közül a felmérési és szabályozási lázat emelve ki.

„Ezek az idegenek nem nyugodtak, de másoknak sem hagytak békét; úgy látszott, el vannak tökéelve arra, hogy törvényeik, rendeleteik és szabályaik láthatatlan, de mind érezhetőbb hálójába az egész életet befogják az emberekkel, állatokkal és holt dolgokkal együtt, s hogy mindent megváltoztassanak és fölmérjenek maguk körül: a város külső képét is, az élő emberek szokásait és természetét a bölcsőtől kezdve egészen a sírig. [...] Fölmérték a gyepes részeket, megjelölték az erdők fáit, megvizsgálták az árnyékszékeket és csatornákat, megnézték a lovak és tehének fogát, megvizsgálták a mérlegeket, kérdezősködtek a nép betegségeiről, összeírták a gyümölcsfák nevét és számát, a birkák vagy baromfiak fajtáit.”⁶⁴

Az így szerzett tudás birtokában pedig „korlátozták valamiben vagy kötelezték valamire az embert”.⁶⁵

A falusi írástudók elleni erőszak egy külön elemzést kívánó alosajátéka a falusi zsidók elleni agresszió. Az 1883-as parasztmozgalom antiszemitizmusát a szakirodalom nagy részben a magyarországi antiszemita forrongás, és különösen a tiszaezlári vérvád hatásának tulajdonítja, illetve általában marginálisnak állítja be.⁶⁶ A levéltári anyagban három olyan röpiratot találtam, amelyeken szerepel Solymosi Eszter neve vagy a vérvád valamilyen formában, ebből egy nyomtatott, ez tehát akár nagyobb példányszámban is terjedhetett, és különböző sajtótermékek is hírért vitték a pernek.⁶⁷ Nem valószínű azonban, hogy intenzív mintakövetéssel van dolgunk: egyrészt a magyar és a horvát vidék közötti információáramlás és szolidaritás⁶⁸ túlbecsülése volna azt gondolni, hogy tömeges akciókat váltott ki a távoli tiszaezlári eset, másrészt a közel sem olyan sporadikusan megjelenő zsidóellenes agresszió inkább egy hagyományos antikapitalista, gazdasági jellegű antiszemita érvrendszer megnyilvánulása volt.

Valamint valami újé: ahogyan Christhard Hoffmann megállapította „*The New*” as a *(Jewish) Threat. Anti-modernism and Antisemitism in Germany* [Az „új” mint [zsidó] fenyegetés. Antimodernizmus és antiszemitizmus Németországban] című tanulmányában, a zsidó épp ebben az időszakban válik a modernitás és a város szimbólumává (*an urban*

kapcsolatos ellenérzéseiről szól az a nagyszerű dráma, amelyre Zeidler Miklós hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök. Brian Friel: *Translations*. London, 1981.

64 Ivo Andrić: *Híd a Drinán*. [Ford. Csuka Zoltán.] Bp., 1947. 201.

65 Uo. 202.

66 Pavličević: *Narodni pokret*, 11.

67 Pl. a kézzel írt röpiratot/plakátot lásd HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883. A nyomtatvány egy főispáni jelentés csatolmánya Vukovárból, ami a környék izraelitáinak félelméről is beszámol, és a csatolt röplap mellett említ egy a magyarországi eseményekről tudósító helyi horvát lapot, amelynek elkobzását javasolja, valamint egy Budapestről nagy példányszámban érkezett antiszemita vicclapot, amelyet azonban a hatóságok már lefoglaltak. 1883. október 21. HDA Pr.Zv. 78. 6. 184. cs. 4580/1883.

68 Az éppen magyarelles jelszavakkal élő paraszti mozgalmak esetében amúgy is nehéz feltételezni a kollektív kiállást a zsidók feltételezett magyar áldozatai mellett.

type).⁶⁹ A zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák sokáig éppen ellenkezőleg, arra vonatkoztak, hogy egy elmaradott, hagyományaiba ragadt, szegény, ősiségében riasztóan barbár (lásd vérvád) népről van szó, ez azonban éppen a 19. század második felében radikálisan megváltozott. A zsidók által jelentett fenyegetés ekkor már az újdonság fenyegetése volt. A modernitás elemei közül Hoffmann érvelése szerint különösen három tényező lett zsidóként azonosítva a német antimodernista és antiszemita intellektuális diskurzusban: a zsidó lett a kapitalista, a városi archetípusa és az értelmiség megtestesítője.⁷⁰ A zsidó uzorás középkortól fogva létező sztereotipikus figurája mellé nem csupán az említett értelmiségi diskurzusban, hanem az iparosítás veszteségeinek körében (kézművesek, kisiparosok, parasztok, kiskereskedők) általában is felzárkózott a két másik, előítéletekből és félelmekből gyúrt ideáltípus.⁷¹

1883-ban tömegesen érték antiszemita atrocitások a horvát–szlavón vidék zsidó lakóit. Ezek nagy része az uzsora ellen irányult, ez azonban már összekapcsolódott „az írásbeliségből kizártak” általános gyanakvásával, szerintük ugyanis az írás „a hatalomban lévők eszköze [volt] az alávetésre és az »igazság« kifogatására”.⁷² Ahogy a már sokat idézett Ognjeslav Utješenović részletesen kifejtette, az adóslét kiszolgáltatottságát az fokozta, hogy a kötelezvényeken álló adatokat (összegeket, határidőket stb.) a zsidó kereskedők írták le, és ők állították ki az ügyletek tanúit is, míg a megállapodás másik résztvevője rendszerint ezt a folyamatot nem tudta ellenőrzése alatt tartani. Vitás esetben azonban az ő szavával szemben hitelesített irat állt (és cáfolta meg az ő igazságát), így minden esetben alulmaradt.⁷³

Sokatmondó, hogy abban az átmenetileg a feje tetejére állt világban, ahol a parasztok gyakorolhattak hatalmat a falu értelmisége fölött, az írott szó erejét a maguk kezébe vették, az írástudáson keresztüli dominancia gyakorlatát a maguk főszereplésével újrajátszották. A legteljesebb ilyen újrajátszó aktus Stubicában zajlott le, ahol a falu feldühödött lakói Vjekoslav Satler tanítót arra kényszerítették, hogy állítson ki egy írást, amelyben kijelenti, hogy ő horvát, és hogy mindig is kizárólag a horvátok javát fogja szolgálni.⁷⁴ Ezt a papírt Andro Čizmek plébánossal is aláírásták, majd visszamentek a hiva-

69 Christhard Hoffmann: „The New” as a (Jewish) Threat. Anti-Modernism and Antisemitism in Germany. In: *Forestillingen om „Den Andre”/Images of Otherness*. Ed. Line Alice Ytrehus. Kristiansand, 2001. 105.

70 Uo. 101.

71 Az említett kategóriák mellett azt is fontos megjegyezni, hogy a zsidó mint bűnbak gyakorlatilag bármiért felelőssé tehető volt. Ennek példája egy Slunjából érkezett történet, amely szerint a helység postahivatalának megtámadása minden bizonnyal David Rendeli ötlete volt, aki maga is a posta épületében lakott, és ott tartott főnn kocsmát és boltot. A ravasz elképzelés az volt a helyiek szerint, hogy a postát ért támadás miatt kiszálló katonaság majd Rendeli boltjában és kocsmájában fizet, így tetemes bevételre tesz szert. A slunji járási hivatal jelentése Rambergnek. 1883. szeptember 21. HDA Pr.Zv. 78. 6. 183. cs. 3981/1883.

72 Fónagy: Kollektív erőszak, 1179.

73 Utješenović varasdi főispán jelentése a báni kormánynak. Krapina, 1883. szeptember 18. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3866/1883. Ugyanebben a jelentésben egy falu megoldást is javasol: „Ivanca község a legalázatosabban kéri, hogy legyenek falusi takarékpénztárak, ahol mérsékelt kamatra lehessen kölcsönt felvenni.”

74 Érdemes a „horvát” etnonima jelentéstartalmát is óvatossággal kezelni – ahogyan a „magyar” szónak a paraszti világban értett jelentéséhez sem volt igazi hozzáférésünk, a „horvát” is sok mindent jelenthet. Kézenfekvő értelmezés, hogy az úri, hatalmi szinonimájaként használt „magyar” ellentétpárja, vagyis kb. „népi” jelentésben érthető.

talba (ahol korábban leverték a címert), és a jegyzővel, illetve az ott tartózkodó többi hivatalnokkal, valamint az éppen aznap ott lévő adóbehajtóval is, aki a fogyasztási adó beszedése céljából érkezett, aláírták ugyanezt a dokumentumot. Végül a falu egyik boltosát is kényszerítették, hogy egyrészt adjon inniuk, másrészt viszont szignózza a szóban forgó írást.⁷⁵ Kísértetiesen hasonló koreográfia szerint jártak el a zlatariak. Délelőtt a jegyzővel, a falu előljárójával és a községi orvossal írtak alá egy papírt arról, hogy ők horvátok, majd szétszéledtek.⁷⁶ Délután azonban újból összegyűltek, kirángatták a tanítót az iskolából, és vele, valamint a jegyzővel és az írnnokkal is aláírták ugyanazt.⁷⁷

A parasztfelkelőknek e fejezetben tárgyalt magatartásformái arra engednek következtetni, hogy a modernitás kitüntetett helyének (város), kitüntetett személyeinek (mérnökök, tanult emberek, hivatalnokok) és szimbólumainak (iratok, térképek, mértékek) léteztek paraszti értelmezései, amelyeket a történettudomány kutatási tárgygyá tehet. Az elmúlt évek nacionalizmussal foglalkozó nemzetközi historiográfiai termésében a nemzeti gondolat megszűnt az elitek kizárólagos problémája lenni, és egyre nagyobb teret kaptak az alulról építkező (*bottom-up*) szemléletű munkák.⁷⁸ A modernizációra azonban máig hajlamosak vagyunk úgy tekinteni, mint olyan komplex folyamatra, amelynek megragadására csakis értelmiségiek voltak képesek. A modernizáció hétköznapi tapasztalata, és ami fontosabb, népi percepciója és értelmezése ez idáig kevés figyelmet kapott, noha, mint látható volt, a források szűkössége ellenére bizonyos szegmensei megragadhatóak.

A vidék behálózása – az állam behatolása a rurális térbe

Végül a hatalom nem csupán a várost megjárta személyeken keresztül, hanem újonnan kiépült nagy hálózatainak révén is megjelent a vidéki térben. A hatalom megjelenési formái nem különíthetők el élesen, a távírdai hivatalnok lehetett városi ember, és mindenképpen írástudó volt, a vasút pedig természetesen a városi központokkal való kapcsolat-tartást is jelentette. Ezért a hálózatokkal szembeni indulatok nem tiszta formában jelennek meg a forrásokban. Az ivancai parasztkok például tönkretették a távíróvezetékét, de egyúttal állítólag azt is tervezték, hogy december 24-én éjfélkor kiűzik falujukból a zsidókat, valamint megtámadnak mindenkit, aki fekete csizmát visel.⁷⁹ A hálózatok, a városiak, az értelmiségiek és a zsidók elleni agressziójuk tehát együttesen nyilvánult meg elkövetett és tervezett tetteik sorában. Ebben az alfejezetben csupán a hatalmi hálózatok jelenlétére és irritáló voltára szeretném röviden felhívni a figyelmet. Mivel a nagy állami hálózatok elleni támadások sokkal inkább az 1903-as tüntetéseket jellemezték, itt csupán a hozzájuk való ellenséges viszonyulás kezdeteihez szeretnék visszanyúlni.

75 A stubicai községi előljáróság jelentése a zlatari alispánságnak. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3454/1883.

76 Távirat. Zlatar, 1883. augusztus 27. délelőtt. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3307/1883.

77 Távirat. Zlatar, 1883. augusztus 29. délután. HDA Pr.Zv. 78. 6. 181. cs. 3313/1883.

78 Berecz: Paraszti nacionalizmus, 548.

79 Jelentés a királyi távírdai igazgatóságnak. 1883. augusztus 29. HDA Pr.Zv. 78. 6. 184. cs. 5582/1883.

A hálózatoknak három olyan jellemzőjét emelem ki, amelyek a parasztmozgalmak kontextusában jelentőséget nyernek: gyakran uniformizált elemei eszközként szolgáltak a homogenizáló központ számára; a hálózatos működésben nőtt az egyes elemek függése több más, olykor távoli elemtől;⁸⁰ és végül ezek a hálózatok gyakran az egyedüli modern technikai vívmányokat jelentették azokon a vidékeken, ahol sem a mezőgazdasági gépesítés,⁸¹ sem egyéb innováció nem vert még gyökeret. A három kiemelt jellemzőt a gyakorlati haszon szempontjából megelőzi egy pusztán „felkeléstechnikai” kérdés: az információ-áramlás és a katonai felvonulás megnehezítése természetes módon tartozott a felkelők céljai közé. A távíróvezetékek megrongálása azzal a haszonnal járt, hogy a karhatalom értesítése körülményesebb és lassabb lett, a vasúti síneké pedig a csapatmozgások lelassításának előnyével szolgált.

A vasút és a távíró már 1883-ban is gyakran vált a zendülő célpontjává, de postahivatalokat is többször megtámadtak. Egyrészt mindhárom hálózat a nyelvi kérdés szimbólumaként is jelentőséghez jutott, másrészt a vasútpolitika, mind a kiépített és visszautasított irányok, mind később a tarifapolitika kapcsán Horvátország kiszolgáltatottságának és kifosztásának jelképévé vált, vagyis politikai szimbólumként működött. A praktikus, a gazdasági és a nyelvhasználati szempontok mellett az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a típustervek alapján vagy egységes kritériumrendszer szerint épült, elsőként vidékre is kiterjedő középülethálózat olyan vizuális markerként volt jelen, amely az állam jelenlétét kézzelfoghatóvá tette. A vidék fizikai terében olyan épületek jelentek meg, amelyek nem a helyi építészeti és térszervezési hagyományokba illeszkedtek, hanem a racionalizáló és homogenizáló központ erejét hirdették. A kontrasztot Havass Rezső, előbb a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke, valamint a Balkán felé irányuló magyar hatalmi törekvések egyik ideológusa is látta, más kérdés, hogy értékelése nem esett egybe az elkeseredett paraszti tömegekével. Havass a fiumei vonalon utazva a vidéket leginkább érdektelennek látta: „Dugaresa [...] jelentéktelen kicsiny helység. A házak fából vannak építve és náddal vannak fedve. A legközelebbi állomás Generalszki Sztol. Szintén jelentéktelen helység [...]. Harmadik állomás Touin. Kis helység. Következő állomás Ogulin, mezőváros 2000 lakossal.”⁸² Havass Rezső igazán szemet gyönyörködtetőnek az egész vidéken kizárólag a magyar állam által épített vasúti állomásépületeket tartotta, amelyek viszont kivétel nélkül „csin, ízlés, tisztaság s célszerű berendezésről tanúskodnak”,⁸³ vagyis tükrözik a modern állam eredményeit a kultúra, a higiénia és a racionalitás szempontjai szerint. A kontraszt a helyiek szemében is nagynak látszott, az ő szempontjukból azonban a nádtetős faházak érzelmi értéke vélhetően sokszorosan meghaladta a célszerűen berendezett állomásépületekét.

80 Elsősorban az elektromos hálózat kapcsán értekeznek a hálózatok nagyságáról és elemeik kölcsönös függésének növekedéséről a szociológus Alain Gras [*Grandeur et dépendance. Sociologie des macro-systèmes techniques*. Párizs, 1993.].

81 Vö. Katus: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai.

82 Havass Rezső: A károlyváros–fiumei vasútvonal ismertetése tájképi szempontból. *Földrajzi Közlemények* 6 (1878) 5. sz. 157–158.

83 Uo. 156.

Az infrastrukturális hálózatok nem csupán tovább növelték az állami jelenlétet, hanem a modernitást is képviselték a rurális térben, és hierarchizálták is azt, vagyis kisebb-nagyobb központoktól tették függővé működését. A függési viszonyok átalakulása az áruszállítási útvonalak átrendeződésével, és ennek következtében bizonyos települések hanyatlásnak indulásával pillanatok alatt nyilvánvalóvá vált. A vasútvonalak megrongálásával a vidék lakói éppen a központtól való függésüket csökkenthették átmenetileg. A központtal való függő kapcsolat nem csak kiszolgáltatottság formájában jelent meg, a kapcsolat közvetlensége reményre is okot adhatott: a már említett újgradiskai tűzkárosltak például többször is kifejezést adtak abbéli reményüknek, hogy Ferenc József császár kárpótolni fogja őket, „amint ideér a vonat”.⁸⁴ Akár félelem-, akár reménykeltő volt a központi hatalom elérhetővé válása, azt nyilvánvalóvá tette, hogy ezek az innovációk hatalomgyakorlási eszközök is egyúttal, és ez jól magyarázza azt a tényt, hogy milyen könnyen váltak politikai-társadalmi jellegű megmozdulások célpontjává, kiemelt helyszíneivé.

A hálózatoknak a függési viszonyokat átalakító jellegéről szól az alábbi megfogalmazás, amely ugyan a városi hálózatokra vonatkozik, de ami a mentális alkalmazkodás kényszerét illeti, éppúgy alkalmazható az országosokra is:

„... a tömegközlekedés kiépítésében élen járó városok innovációs központok szerepét is betöltötték. De nem csak műszaki és intézményi, hanem társadalmi innovációról is szó van. Az infrastruktúra nem csak nagyobb kényelmet, tetemes idő- és munkamegtakarítást jelentett, hanem sokrétű tanulást és alkalmazkodást is megkövetelt. Ki kellett alakulnia [...] annak a beállítottságnak, amely természetesnek fogadta el, hogy a mindennapi élet központilag szervezett ellátórendszerektől függ, s ez az egyéni életvilág korábban nem tapasztalt bürokratikus szabályozásával és ellenőrzésével is együtt jár.”⁸⁵

A hálózatok révén megnyilvánuló kontroll, az egyéni életvilág racionalizálása a vidék esetében is olyan újdonság volt, amely alkalmazkodást kívánt és ellenérzéseket szült. Abban a mikrovilágban, amelyben a hivatalnok az ellenséges hatalom megtestesítője volt, a bürokratikus hálózatok terjeszkedése és a velük érkező (gyakran egyenruhás) személyek további könnyen azonosítható ellenségképül szolgáltak.

A hálózatok tehát modernségük, az állami jelenlétet láthatóvá tevő szerepük és a lokalitás függéseinek megsokszorozása révén irritáló tényezővé váltak a vidéki térben. Kiépítésük „nem egyszerűen a »technika vívmányainak meghonosításáról«” szólt, hanem a „konkrét helyi erőteret kínálta alternatívák közötti döntésekről”.⁸⁶ 1883-ban kiépülésük kezdeti szakaszában jártak, ezért vidéki recepciójuk, szimbolikus szerepük még kialakuló-

84 A községi előjáró jelentése Nova Gradiškából. HDA Pr.Zv. 78. 6. 182. cs. 3072/1883.

85 Sipos András: Bevezetés. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. 2. Főszerk. Á. Varga László. Bp., 2007. 11. A hálózatok és a városi tér kapcsolatáról a dualizmus kori Bécs kapcsán értekezik Gerhard Meißl: Hálózatok és a városi tér. A technikai infrastruktúra modernizálása és szerepe Bécs fejlődésében a Ferenc József-i korban. In: uo. 63–80.

86 Sipos: Bevezetés, 11.

ban volt. További kutatás feladata lesz ezeknek a szempontoknak a vizsgálata az 1903-ban történtek kapcsán.

Az 1883-as zajorjei és primorjei parasztmozgalmakat magyarellenesnek és anti-modernistának nevezi a szakirodalom. A jelen kutatással szerettem volna az első jelzõt árnyalni, a másodikat pedig tartalommal megtölteni. A parasztságot ért stressz egy része ugyanis a különböző modernizáló kampányok folyamányaként keletkezett, az ezzel való megküzdés olyan társadalmi harc, amelynek az anyagi jólétért és a nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelmekhez mérhető jelentősége van. A levéltári anyag arra enged következtetni, hogy ez a harc részben összefonódott a másik két küzdelemmel (ezt az összefonódást segítette a modernizáló elitek nemzeti másként való azonosítása), részben pedig használta azok eszközeit. Így a tiltakozás eszköztárában felismerhetők bizonyos ismétlődő koreográfiák, és különösen felismerhető a nacionalizmus szókészlete, amely biztosította a paraszti világ soktényezős, bonyolult válságának elbeszélhetőségét. Ahogy a városi térhasználat konfliktusai kapcsán, úgy az agrárnépességen belüli feszültségek vizsgálata során is módszertani kihívás, egyúttal lényegi tartalmi kérdés is a valóban nemzeti jellegű feszültségek megkülönböztetése azoktól a konfliktushelyzetektől, ahol a nacionalizmus szókészlete és szimbólumai hordozóanyagként más jellegű problémák kifejezhetőségét tették lehetővé.

A modernizáció nyomása a vidék számára egyúttal a város dominanciáját is jelentette. A falvak tapasztalatainak története ezért szerves része a városi modernizáció kritikus percepciójának, az ebből kialakuló urbanofób, antimodernista diskurzus idővel a horvát közbeszéd egyik meghatározó témájává vált. Mivel tehát a vidék-város szembeállítás a későbbiekben egy tömegek által osztott társadalomszemlélet alapja és a politika viszonyok meghatározó ideológiai konfliktusa lesz, további kutatásra érdemes. E további kutatások egyik lehetséges útja a tanulmányban követett módszertani eljárás lehet, amely a korábban gyakran irracionálisnak tekintett paraszti magatartásformák és szóbeszéddek elemezhetőségéből indul ki, és ezen az alapon olvassa újra a rendelkezésre álló forrásokat.

CONTENTS

STUDIES

Richárd Horváth <i>The Royal Books of King Matthias. (On the Amount of Lost Medieval Sources)</i>	335
Miklós Fóti <i>Identification of the Person and Career of Ali, sancakbeyi of Segedin and the Development of his Fiefdom (1567–1595)</i>	353
Gábor Kálmán <i>Border Protection, Finances, Protestantism. The Dispute between the Inner Austrian and Hungarian Estates, 1606–1610</i>	367
Géza Pálffy <i>Liberation or Occupation? Military, Financial and Civil Administration in Recaptured Hungary during the Great Turkish War, 1683–1699</i>	393
Angelika Orgona <i>The Invisible Woman. Marriages of Kata Salgai</i>	417
Kornél Nagy <i>“The Plan Failed”. Candidacy of Michál Minas Theodorowicz as an Armenian Uniate (Catholic) Bishop in Transylvania (1731–1742)</i>	441
Ferenc Tóth <i>“... he has proven his courage, skills and experience countless times...” The Circumstances of the Appointment of a Hungarian Count as Marshal of France</i>	463
Gábor Demeter <i>The Differentiation of the Agrarian Society Based on a Quantitative Analysis of 18th Century Settlement Censuses (1720–1796)</i>	485
Veronika Eszik <i>Reactions to the Intrusion of the Modernising State into the Rural Space. On the Croation Peasant Movements of 1883 from a Different Perspective</i>	521
Heléna Huhák <i>Camp Diaries. Everyday Life of Hungarian Jewish Deportees in Concentration and Forced Labour Camps (1944–1945)</i>	545
András Fejérdy <i>Intransigent Anti-Communism and/or Pragmatic Diplomacy? The Eastern Politics of Pope Pius XII between World War and Cold War</i>	567
Ákos Bartha <i>A Restless Homo Politicus: the Career of István Szüts (1900–1973)</i>	591

E számunk szerzői

Bartha Ákos, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Délkelet-Európa története osztály ● Eszik Veronika, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály ● Fejérdy András, igazgatóhelyettes, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Egyháztörténeti osztály ● Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Horváth Richárd, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Középkori osztály ● Huhák Heléna, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Jelenkortörténeti osztály ● Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Orgona Angelika, történész-főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum ● Pálffy Géza, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály, MTA-BTK „Lendület” Szent Korona kutatócsoport-vezető ● Tóth Ferenc, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály

(HUN-REN BTK TTI = Magyar Kutatási Hálózat [Hungarian Research Network] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

